

(*Ṭwr. wlu Bwqfsw/ly. 1933. 42 166*)

Ա. — Տիվրիկիի Ս. Լուս. վանքը, նախօրօք կիրարդի անապատ, սա՛ Սգտադի հըսկայ լեռնաշղթային ոտքերուն, Լ.Ֆինտի լերան զրկից՝ բլրաշղթաներուն օդակուած, ու սղմուած գիրքով աջէն ու կուշտէն, և խուռնաւիլի բարամբարտակներէն նետակող, դարերով ապրած էր ու տարիներ բոլորած։ Գուցէ մէկն անգիտանալով հարցընէ թէ ի՞նչ պատճառաւ ու պատմոճանով անապատ կոչուած է, երբ՝ ափիկ մը ու տփիկ մը աւազ գոյուլիւն չունի. ընդհակառակն անտառակներու, բուսազարդ բլրակներու ծոցեր ու կուրծքեր ունէր, գետակ մըն ալ իր անուշակ ու անապակ ջրովը սագերն ու սէգերը կը ջրէր ու ծափ

ու թափ տալով ժեռուտ երիզներուն ու եզրերուն կը ցրէր անապատի մը գոյուն թիւնն ու երեւակայութիւնն իսկ : Զէ արդեօք հինաւուրց անուանում մը լոկ , կամ Վասպուրականէն յուշք մը . ուղիղը , ընդհանրապէս երբ՝ վանականներ , միաբաններ ճգնարաններու մէջ , կամ քառանձաններու , անմատոյց վայրերու , լեռներու , բլուրներրւ գոգերուն ու ծրարոցներուն մէջ կ'ապրէին իրենց բոլոր տարիները , եւ ուր անընդհատ հսկումով , պաշտամունքով , մարգերէն հեռի կեանք մը կ'անցընէին ու կ'ապրէին , կը կոչուէին անապատական ու վայրն ալ անապատ . հաւ իսկական պատճառն անապատ որակումին : Կիւրղի անապատի շէնքը իւր ընդարձակութիւնովը կառուցուած է փոքրիկ բլրապաշտակի մը վրայ , բլրագագաթ քարին վրայ ուղիղ եւ շեշտ շինուած է անապատի եկեղեցին , եւ բոլոր շրջապատը շէնքեր բնակութեան Միաբաններուն , ուստաւորներուն եւ ծառայողներուն յարակից բոլոր մասերով . լոյս—աղբիւրներ , պարտէզներ , այգիներ , եւ դարերու շարքին հարուստ եւ ազգի ազգի ծառերով կաղամախիլի , գիլի , ցրդենիլի , ուռենիլի , կաղնիլի՝ որոնցմով անտառացած ու զարգարած են անապատը : ԺԳ—ԺԿ դարերուն ունեցած է միաբանութիւն , ինչպէս մէկ երկու օրուան ճանապարհով ալ այլ մեհաստաններ համբաւ ու հռչակ հանած , եւ սակայն շատեր ժե—ժԼ դարերուն մէջ շաբաթացեալ : Եկեղեցին իսկ հնութիւն կը բուրէր , հաստ կող որմերով եւ նեղ ու շերտ

Բ. — Ս. Յակոբայ վանք — Տիվրիկիի
Աշուղէն, Օրուռ, Կերասուն, Բարդամ ու

Արմուժաղ գիւղերուն իշխող զիրքի մը վրայ հովատուն, բարձրադիր, մեծ անուն հանած վանք մը եղած է. ընդհանրապէս Ս. Յա- կոբները բարձր զիրքերու ու գլուխներու վրայ կառուցուած կը լինին, գոնէ իմ այցելածներս ու տեսածներս, ինչպէս Ս. Սարգիսներն ալ քար կուշտերու ու ցը- ցունքներու և կամ գետեզրերու ժայռածո- ցերու մէջ ու գլխին: Ս. Յակոբայ վանքը բո- լորովին շարաթացեալ, իր յարակից արտ արօտավայր, պարտէզ, ու շէնքեր գիւղա- ցիներու կողմէ փայ բաժին եղած, այդ բարձրադիր հարստութենէն ու համբաւէն մատուռ մը մնացած, ուր հազարաւոր ուխտաւորներ եղներով ու ոչխարներով ուխտի կը փութային, վանքի ժողովուր- ղը, ուխտավայրի շահարերութեամբ ծու- լութեան վարժուած և շատ հեղ ալ իրարու հետ դանակ դանկի գալու պատճառ, թէ՛ որը իրենցմէ հերթէն դուրս մաս ու բա- ժին մը աւելի խլէ, շուրջի գիւղերուն մէջ առածի կարգ անցած էր Ս. Յակոբցիին սրած դանակները, անոր փայլը, մատաղ- ցուի խոշոր գիստը, տան կտուրներու ու ցուրեղներու տակն ու շուրջը ուխտաւորնե- րու գալուն սպասելը թուօրէն ու ծու- օրէն: Ոչ մի յիշատակագիր, ձեռագիր ու անցեալ օրերու մէջ իր կատարած դերին ու զիրքին մասին թղթի պատառիկ մը, լոկ բերնուց, աւանդաբար պատմուածք- ներ, եւ հարուստ իր արօտավայրէն որ լեռներու ծրարոցներ կը կազմէ, ու չոր ու լոկ համբաւ մը, որ Սարը չիչէկէն, Ագ տաղէն, Ալաճա խանէն, մինչեւ Ագճա տաղէն իր ոտքն ուխտի եկողներու թի- ւերու թիւեր կը խօսուէր ու կը պատմուէր: Գ. — Վերի վանք ու վարի վանք Ձի- մառայի:

Ձիմառան երբեմն մինչեւ ԺԶ դար եղած է նշանաւոր աւան մը հայաբնակ հարուստ լեռներով, բլուրներով, դաշտերով, անդ ու արտերով, հարուստ գեղով ու գիւղով, գործով ու պատմականով: Ճէլալիներու ու այլ այս կարգիներու խուժումով, տեղի տուած է ու ցրուած են աստ ու անդ, ինչպէս իր շէն վանքերը բոլորովին

շարաթացեալ. գիւղի վերածուած Ձիմա- ռան իր քամակը տուած երկու կողերովը բլուրներու, ու լեռներու Գէշիշ տիւզիւի, Ս. Սարգիսի Գար լեռան, ձոր մը երկար Ս. Սարգիսն ու Գէշիշ տիւզին կը բաժնէ. մէկ կողն ալ վերի վանքն է: Ծաշիկ, որ ջրվէժ մ'է Գէշիշին ոտքերուն, և կապը որ կողին ու կշտին կը մտնէ լեռան: Հանդիպակաց կողմը Բոզլուխ, Կապանին ձորը, որ կ'երկարի ու կը լայնայ մինչեւ Եփրատ, Մահուկ, Պաղճէճուկ, Ջաղշի ձոր, Դառնճոտ: Դաշտերն են հարուստ և այնքան արգասաբեր, այնպէս որ բոլոր բոյսեր ու ընդեղէնը համբաւեալ էին, Օղդի կաշայ, Լարեր, Աղբներ, Երկու Հողուկ, Բոնաղբիւրիկ, Հասորիկ, Եազը, Ներքը վանք: Ըսի թէ հարուստ թիւով եկեղե- ցիներու, մատուռներու, ուխտատեղիներ- րու շարքը կայ: Ս. Յարութիւն կալերուն մէջ: Ս. Վառվառ, Ս. Սարգիս ճենովա- ցիներու կողմանէ շինուած, ինչպէս եւ բերդակ մը քարկող լեռան լանջքին, ուխ- տատեղիին ժայռին վրայ ալ խոշոր պայտ մը ձիւ, որ աւանդաբար Ս. Սարգիս Զօ- րավարին նժոյգինն է, որ այդ քարերու լանջին որպէս երկնածի կը դուրս ու կը վրնջէ եղեր դաշտ ու ձոր լեցնելով, Ս. Սարգիսի ուխտատեղիի տակէն որ կը շաչէ ու կը շառաչէ Ձիմառայի համբաւաւոր կէօլին — աւազան — ջուրը լեղորակ ու պաղորակ, հարստութեան աղբիւրը ամ- բողջ դաշտերուն: Ուխտատեղւոյն յատա- կէն շառաչող ձայնը ջուրին կը լսուի: Ս. Օհան, Հայոց Տիկին: Խօճայ վանք, Կապի շարունակութեան վրայ: Բառասուն մանկունք: Ս. Եղիա Բոզլուխի մէջ Մի- սաքենց արտին մէջ: Ս. Բարսեղ Հայրա- պետ կէօլին մէջ: Օհան Ոսկեբերան: Ս. Թորոս: Ս. Մինաս: Ս. Յակոբ: Ս. Աս- տուածածին, որուն խաչքարը մնացած էր միայն և հարեանի մը արտին մէջ, ար- տին տէրը խաչքարը դուրս կը նետէ, և սակայն երբ առաւօտուն արտ կու գայ քարը իր տեղը դրուած կը տեսնէ: Քանիցս կը շարունակէ այսպէս, օր մը կ'աղտեղէ քարը, ու ահա անմիջապէս աչքերը կը

կուրանայ: Ս. Գէորգ: Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին, որ 1870ական թուականներուն շինուած է շատ գեղակերտ ու չքնաղ:

Ձիմառացին իր օրերուն կըթական մար- զին մէջ այնչափ եռանդ ու փոյթ ցոյց չէ տուած, բայց ունեւոր դասակարգը որ Պոլ- սոյ մէջ միշտ գործի տէր, իր տղաքը դաստիարակելու հոգ տարած է մասամբ: Նալեան գերդաստանին ընտանեկան յարկն էր, որուն վրայ Նալեան անունով դպրոցը կառուցած էին: Համբաւաւոր էր ջուրը Նալեան աղբիւրին: Նալեան — աստուա- ծաբան պատրիարքը — Ձիմառացիին պար- ծանքն էր, ինչպէս Պատկանեանները, որոնք Կովկաս գաղթած են ցրուումի ա- տեն: Նալեանի վրայ պատմուածքներ կայ, և զորս լսած ենք մեր տղայութեան օրե- րուն, այնչափ ուշադրութեամբ, երբ մա- նաւանդ Նարվերու խաչիկ պատուելին կը պատմէր ջուրհակին կկոցներուն ձայնն ալ հանելով. կ'երեւի պատմուածքին մէջ դա- րերու ընթացքին չափազանցութիւններ ալ աւելի համեմեր են, ու կէօլին վրայ պատ- մուածքներու շարքն ալ պատճառ եղած է, որ դեռ ցայսօր կը պատմուի...: Կէօլն ալ համբաւաւոր է ինչպէս իր ջրովը նոյն- պէս և իր զօրքովը (ուժովը): Հարեան- ներն ալ խաչին կէօլը կ'ըսեն. երբ Ս. Ծննդեան եկեղեցին աւարտելէ վերջ մու- թին մոմերով ու մաշալաներով, խաչ ու խաչվառով, դպիրներ ու պատարագիչ զգեստաւորեալ կը փութան Մկրտութեան Տօնը կէօլին շուրջը տօնելու, ու Միւռօն թափն ընելու, բոլոր գիւղացին հոն է, հայ, թուրք. մեծ ու փոքր, ու ամէնն ալ վառուած մոմիկներ ունին, վառուած մո- մերը կէօլին մէջ կը նետեն ամէնն ալ, նաեւ խնձոր, տանձ, սերկելիլ ու այլ մրգեղէնք, ու ասոր կը յաջորդէ անմի- ջապէս արջառներու փութացումը գոմե- րէն, որ կանուխ այդ ջուրէն խմեն: Գի- շերանց հարսնացու աղջիկներ ալ կու գան լուացուելու, որպէսզի իրենց խաւք մը բացուէր: Ամէն օր միսթարուած տուն կը դառնայ, ալ ցուրտը իր զօրքը կորսնցնէ պիտի որովհետեւ խաչը ջուրը

ինկաւ: Ուրախ՝ որ առատ պիտի լինին պտուղները, ուրախ՝ որ հարսնացուը նը- շանածներ պիտի ունենան: Նշանաւոր է խաս աղբիւրն ալ, որուն կը փութան ամէն տունէ մէկ ժամ հոսող ոսկիէն ի- րենց փարջերն ու կուժերը լեցնելու, եւ երբ կ'երթան ու ոսկիի տեղ ջուր կը հոսի, կը միսթարուին ըսելով, մենք ու- շացանք ասոր համար ոսկիի հոսմանը չարժանացանք:

Ս. Խաչ մ'ալ Պաղճէճիկի մէջ կայ շատ հինաւուրց, հոս կը տանին մանուկներ, ու- րոնք խորշուկի վէրքեր ունին, ու Հոսող (խաչի տակէն) աղբիւրի ջրովը կը լուա- ցնեն, ջուրին մէջ դրամ և հաւկիթ մը, բուռ մը ձաւար կը ձգեն, և կը վառեն մոմեր. այդ հիւանդութենէն բոլորն ալ կ'ապաքինին, ամէն ազգէ խորշուկէ տա- ռապողները այս խաչքար աղբիւրի ջու- րին լուացմանը կարօտացեր ու բուժուեր են. հոս է նաեւ վայրը, ուր քզմեզ ա- ղէկները կու գան պար կը բռնեն եղեր ու անշուշտ կը լուացուին ալ, և կ'ըսեն եղեր. — Տարիք չտարին վոր գայ, տա- րին տարւոյն երեկ տայ:

Ձիմառայի բնակչութեան աչքառու ըն- տանիքները կը կազմէին ի հնումն Նալեան, Պատկանեան, Ալման օղլու, Միսաքեան, Վարդապեան, Ափրիկեան, Խիզանեան, Պօղոսեան, Տանձիկեան, Մարտիկեան. Ձիմառան տուած է նաեւ Յարութիւն ե- պիսկոպոս Միսաքեան Եղիազարի եղ- բայրը, որուն թոռներն այսօր նոյն գեր- դաստանը կը ներկայացնեն արժանեօք:

Ծաբաթացեալ վերի վանք (Ս. Նիկո- ղայոս) — բլրադաշտի մը վրայ. Ձիմա- ռայէն մէկ ժամ հեռաւորութեամբ դրկից Ս. Սարգիսի բերդին ու ուխտատեղւոյն աջին, ու ձախին Սենքերիմի բերդին ու համանուն գիւղին, իր քամակին են Կա- տրնակն ու Խելմըկան, ու ստորոտին Ներքը վանքը իր դաշտակներով. սարալանջին կառուցուած է եղեր ճոխ վանքն այդ, երբ կը վայելէր ճոխ բնակչութեան մը հոգածու խնամքն ու հարուստ ուխտաւ- րութիւնը, և տիրական ալ եղած, շուրջի

շատ մը վանքերուն, ճոխ իր շինուածքին կարկառուն փաստերն և ամրակուռ վրկաներն են կողերուն մէջ փռուած սրբաբառաշ քարերու կոյտերը, խոշոր սիւներու և խոյակներու կոթողները հին շէնութիւնը և փառքը պատմող, հաստաբետ ծառեր, և լոյսաղբիւրը որ գեռ կը շաչէ, կը շրուշրուշ ամբողջ ծառաստանը, ու արտերը արգասաւորելով. շէնքերու մնացորդը հիւմերէն վեր հագիւ մի մի մեղր մնացած : Հարուստ է եղած դուռով, այնպէս որ ոչ խարներու կաթը ազուգաներով կը հոսեցնեն եղեր Ներքը վանք (վարի վանք) : Ունեցած է միաբանութիւն, բայց իրենց գործերէն ու գործունէութենէն ոչինչ մնացած է... :

Շարաթացեալ Ներքը վանք (վարի վանք) Պօղոս Պետրոս : Վերի վանքէն մինչեւ վարը մէկ ժամու հեռաւորութիւնով : Այս վանքն եւս ոչինչ ունի յիշատակելի անցեալի օրերէն, շէնքերու փրլատակներ կրաշաղախ որմերու, փշուր փսփր եղած սիւներու, որոնց մեծ մասը տարած շէնքերու գործածած են. երբեմնի իր դաշտին գոգին մնացած են քանի մը

խաչքարեր, ինչպէս վերի վանքինն ալ, ուր ուխտաւորներ կ'երթան աղօթելու, մատաղներ ընելու, ըստ սովորութեան պարելու, ուտելու ու խմելու : Իրենց շինութեան թուականը ժեղարու առաջին տարիներուն պիտի լինի, երբ այսպէս բոլորուած են Բագրատունիքը, Բինկեանի Ս. Երկր մանկանցը, (վարի վանք)ը, Խօճայ վանքն եւս որ բոլորովին ուխտավայրի մը վերածուած էր : Վերի վանքին ու Սենեքերիմին մէջ կայ գիւղ մը բոլորովին աւերակ — Էսկի քէօյ — սա Սենեքերիմի բնակութեան յատկացուած, կամ աւելի ճիշդը ամարանոցի, բնագեղ տեսարանով մը համատարած լեռներու գոգին, ու դիրքով մը անառիկ, և արդէն Բերդը իր ցցուածքով կը հովանաւորէ գիւղը, հապաքարկողեր որչափ առաւել :

Ինչ մտքեր արդեօք թողին ու գրչին տուին հոգեւինս էջեր ու տաղեր որոնք այսօր պիտի լուսաբանէին ու լուսաւորէին հոգեւոր աշխարհներն, ու բարոյական մարգարանին պիտոյցն առատ, ու պարտք բազմապահանջ :

(Շարունակելի) Գ. ԱՐԲԵՊՍ. ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ

ՔԵԱՐ ՆԱԽԵԱՅ

ՏԱՂ ԾՆՆԴԵԱՆ ՏԵԱՌՆ

Սերով սիրելի որդին
Իջեալ յերկիր ի ստորին
Ի կուսէն զգեցաւ մարմին
Նմաւ ի Բեթղեհէմին :

Ահեղ սքանչելիք լինին.
Մոգը յարեւելից եկին.
Առաջնորդէր լոյսն աստեղին,
Եկեալ տեսին ծնունդ կուսին :

Սուրբ կոյս, խորան սրբութեան,
Որ ծնար զՔրիստոս մեծայն,
Լէ՛ր բարեխօս անխափան,
Ըզմեղ պահէ անասան :

British Museum

ՄԷԿ ԱՐՁԱՆԱԳ՝ ԻԻ ԵՒ ԶԵՌՔԻ ՄԱՍԻՆ ՈՐ «Կ'ԸՍՈՒԻ ԹԷ» ԳՏՆՈՒԱԾ Է ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ՈՒՂԻՂ, կէս դարուց ի վեր Ս. Ղազարու տպարանից բաց թողնուած հրատարակութիւնների մէջ շատ անգամ յանձնարարուած կայ կարգաւ մենագրութիւն որ նուիրուած է պղնձաձոյլ մէկ արձանի զլխուն եւ զոյգ մի ձեռների որոնք՝ երկուքն էլ՝ կը թուին լինել՝ մուրճի հարուածներով փշրուած մէկ ամբողջի մասեր :

Գեղարուեստի գործի հնէաբաններ կ'ընդունին որ այդ փշուրքը հին յունական (400 Ն. Ք.) այսպէս կոչուած CNIDIAN ժամանակաշրջանի մէկ գործն է :

Հակաճառողներէ ոմանք կը կարծեն թէ դա Պրաքսիտելի մէկ երկն է. կան էլ որ կը պնդեն թէ դա աւելի շուտ Սոպրասի գործն է : Ոմանք կը հաւատան թէ Ափրոդիտէի արձանն է, ոմանք էլ կը հաւանին թէ Արտեմիսն է՝. բայց չգիտեմ՝ էլ ո՞ւմ կողմից տարածայնուել է՝ Հայերի մէջ՝ որ դա՝ Արշակունեաց շրջանին Հայաստանում պաշտուած Անահիտ աստուածուհու ի պատիւ կանգնեցրած մէկ արձանի փշուրքն է :

Տասն տարի աւելի վաղ քան իմ յաշուել ձեռքի տակ ունենալը «Բագմալիկ» ի ԽԱ. թուահամարը յորում լոյս տեսած է հնութեան բեկորներիս նուիրուած այդ ուսումնասիրութիւնը, ես, Լոնտոնում, British Museumի Greek and Roman antiquitiesի բաժնում՝ ուր պահուած կան հարցասիրութեանս առարկայ արձանի մասունքը՝ աշխատեցայ պարզաբանել՝ Միթի. Միաբանութեան պարբերաթերթի միջոցաւ ձայնարկուած վարկածին վաւերականութիւնն առանց կարենալու ամենադոյզն չափով բաւարարել իմ հետաքրքրութիւնը :

« Բագմալիկ » ի ԽԱ. թուահամարի մէջ

ԲԱՁՄ. ՅՈՒՆՈՒՄ 1934

լոյս տեսած ուսումնասիրականը քարգմաւնաքիւնն է այն ժամանակ (1883) հեղինակութիւն (կ'ենթադրեմ) համարուած գերմանացի գիտնական ԷՆԿԵԼՄԱՆՆԻ որի ուշադիր ընթերցումով ես ի սպառ տեղիք չեմ գտնում այն ոգեւորուած (և մի քիչ վերվերիկ) ներածութեան որ, Տեղեկաքիւն վերնագրի տակ, կ'առաջնորդէ գիտնականին քննական ուսումնասիրութիւնը : Ներածութիւն տեղեկութիւնս գրողը չէ դրել իւր ստորագրութիւնը որով ընթերցողին կը մնայ խորհիլ՝ իցէ պարբերաթերթին այն օրերի (1883 Յ. Ք.) խմբագիրն է դրա հեղինակը : Սա, տեղեկանալով հնութեան փշուրքիս շուրջ խօսուած և գրուածներին, հաճութիւն ունեցել է հաւատալ թէ դա՝ հնախօսական շօշափելի փաստ է որ կը հաստատէ «Խորեկագոս պատմ. Բ. Գրոց, ԺԲ, ԺԳ, և Արարակեղծիս ձԹ, ձԺ և ձԺԳ զբոյսները» և, հրճուանքով կը յայտարարէ «Հիմա այսպիսի մնացորդը նկարագրեմ» աւժիտելի կերպով կը վաւերական մեր Գ. Ե. դարու մատենագիրքն որ նոր յարգ և փառք կ'ստանան : Ապա, « Ընդ նմին և գործք քաջութեան մեր Արշակունի աշխարհակալաց, Հեղինական զից ընդունելութիւնն ի Հայոց իրենց ազգային պաշտամանց և աւանդութեանց վերածմամբ,

1. WALTER'S, «Select Bronzes». — A. H. SMITH, M. A, «Select subjects in the department of Greek and Roman antiquities», — W. R. LETHABY, «An outline History of Armenian Architecture» from notes in French by A. IETVAJIAN (Journal of the Royal Institute of British Architects, 1922 vol. XIX, N. 19). — ENGELMANN (Թրգմ. «Բագմալիկ». Թ. ԽԱ. 1883).